

Bob Laurentius
Richel

Bob Laurentius
Richel
Een getekend leven

Wilmar Taal

Schrijver: Wilmar Taal

Coverontwerp: Bob L. Richel, verzameling Rob Richel

ISBN: 9789464185188

Tweede druk, 2022

© 2021 Wilmar Taal. Niets uit deze uitgave mag zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur worden openbaar gemaakt of verveelvoudigd, waaronder begrepen het reproduceren door middel van druk, offset, fotokopie of microfilm of in enige digitale, elektronische, optische of andere vorm of (en dit geldt zonodig in aanvulling op het auteursrecht) het reproduceren (I) ten behoeve van een onderneming, organisatie of instelling of (II) voor eigen oefening, studie of gebruik welk(e) niet strikt privé van aard is.

Wij zijn allen bannelingen binnen de lijst van een vreemd schilderij
Leonardo da Vinci

*Ik leid een slaapverwekkend bestaan. Het is alleen jammer dat ik aan
slapeloosheid lijdt [sic]*
Bob Richel

Voor Jeannet (1955 – 2020)

INHOUDSOPGAVE

INLEIDING.....	xi
1 De grote tovenaars in Amsterdam	19
Problemenkind	20
Hillegersberg	22
De Heilige Masturbatius.....	25
De Tweede Wereldoorlog.....	27
Kamp Bleijenbeek.....	30
Verzet en Binnenlandse Strijdkrachten	36
2 Kunstwerken van Bob Richel	40
Tekening 1: Rotterdam in 10040 (collectie Jeannet Richel)	41
Tekening 2: Monster (Collectie Jeannet Richel)	41
Tekening 3: Rob van de Canadese bereden politie (Collectie Jeannet Richel).....	42
Tekening 4: de OW'er (Collectie Jeannet Richel)	44
Tekening 5: Duivelsopocht (collectie Jeannet Richel)	45
Tekening 6: Dante's inferno (Collectie Jeannet Richel)	46
Tekening 7: Alchemistenvoorstelling (Collectie Jeannet Richel)	47
Tekening 8: Speelkamer van den Duivel (1945)(Collectie Jeannet Richel).....	48
3 De danse macabre, 't ontuchtig spel.....	50
Malakka	52
Soerabaja	55
Vreemdeling in een vreemd land	59
Vader Serapion	62
Ruth en Rob.....	66
'Weer zingt de dood zijn somber lied'	72
4 Kunstwerken van Bob Richel	76
Tekening 1: De Naakte Vrouw, 20 juli 1948 (Collectie Jeannet Richel).....	77
Tekening 2: Wereld, 21 april 1948, potlood op papier (Collectie Jeannet Richel)	78
Tekening 3: De gehangene, 3 oktober 1948, potlood op papier (Collectie Jeannet Richel)	79
Tekening 4: Zonder titel, zonder datum, potlood en kleurpotlood op papier (Collectie Jeannet Richel) (pagina 97)	80

Tekening 5: Prinsengracht, 7 maart 1949, potlood op papier (Collectie Jeannet Richel)	82
Tekening 6: Abortus 1, 4 juni 1949 (Collectie Jeannet Richel)	84
Tekening 7: Tuin des levens, 20 september 1949 (Collectie Jeannet Richel)	85
Tekening 8: Zonder titel, 25 augustus 1949 (Collectie Jeannet Richel)	87
Tekening 9: Oudejaarsavond 1950 (collectie Rob Richel)	88
Gedichten, vermoedelijk begin jaren vijftig (collectie Jeannet Richel)	91
5 De goede schatgravers	98
Amsterdam – Den Haag	102
Schreden op het pad der magische kunst	106
Krommenie	109
Magische connecties	111
De verloren zoon.....	116
6 Kunstwerken van Bob Richel	118
Tekening 1: onbekend, gedateerd 24 juni 1953 (Collectie Jeannet Richel)	119
Tekening 2: Titelloos, gedateerd 26 maart 1957 (Collectie Jeannet Richel)	121
Tekening 3: Baphomet, 27 maart 1957 (Collectie Hans Thomas Hakl).....	122
Tekening 4: Zonder titel, gedateerd 10 maart 1960 (Collectie Jelle Kramer).....	124
Compilatie 1967: Gandalf (Collecties Jeannet en Martine Richel) .	127
Object 1: Pentagram, vervaardigd uit hout, vermoedelijk vóór 1966 (Richel-collection, Museum of Witchcraft and Magic, Boscastle, Verenigd Koninkrijk (MWM)).....	135
Object 2: Hand met pentagram, vermoedelijk vóór 1966 (Richel- collection, MWM)	138
Object 3: Houten pentakel, vermoedelijk vóór 1966 (Richel- collection, MWM)	141
7 Fantomen met de schim van een vrouw	158
Het Amsterdam van Bob Richel.....	159
Exposities	162
Tijden van verandering.....	166
De tragedie van Bob en Louise	169
8 Kunstwerken van Bob Richel	173

Tekening 1: Kopie, ongedateerd. Origineel stamt uit 1971 (Collectie Jeannet Richel)	175
Tekening 2: 22 juni 1973, nummer 2 (Collectie Rob Richel)	177
Tekening 3: 21 maart 1975, nummer 3 (Collectie Jeannet Richel)	180
Tekening 4: 8 april 1975 nummer 2 (Collectie Jeannet Richel)	182
Tekening 5: 30 maart 1975 (Collectie Rob Richel)	184
Tekening 6: Braunau 1889, 12 maart 1975 (Collectie Martine Richel)	186
Tekening 7: 1 september 1976 (Collectie Jeannet Richel)	187
Tekening 8: 28 juli 1977 (Collectie Jeannet Richel)	189
Tekening 9: 24 juli 1977 (Collectie Jeannet Richel)	190
Mise en scène: De Alchemist, jaren zeventig (Collectie Jeannet Richel)	192
Tekening 10: 11 januari 1977 (Collectie Jeannet Richel)	194
Tekening 11: 2 oktober 1980 (Collectie Rob Richel)	196
Tekening 12: 20 februari 1982 (Collectie Jeannet Richel)	199
Tekening 13: 15 mei 1983 (Collectie Jeannet Richel)	200
9 De tijd verteert de mens het meest.....	202
De erfenis van Jan Eldermans	203
Pensionering	205
Mandragora's en kabouters	208
Galerie Erotique	210
Kabouters zien? Anders kijken!	212
Verzamelaar	214
Memento mori	217
Een museum voor hekserij	221
10 Kunstwerken van Bob Richel	228
Tekening 1: 1 januari 1984 (collectie Jeannet Richel)	231
Tekening 2: 10 mei 1986, De Heilige Masturbatius, no. 6 (collectie Jeannet Richel)	233
Tekening 3: 17 april 1989 "AGLA" (Collectie Jeannet Richel)	234
Tekening 4: 22 april 1986, Ouroboros (Collectie Jeannet Richel)	237
Tekening 5: 12 maart 1988, Pentagram (collectie Jeannet Richel)	238
Tekening 6: 9 september 1988. De pentakel van het altaar (Richel-collection, MWM)	240
Tekening 7: 19 juni 1989, het gekruisigd serpent (Collectie Jeannet Richel)	241
Tekening 8: 21 maart 1989 (Collectie Jeannet Richel)	243

Tekening 9: 26 januari 1989, Alruin (collectie Wilmar Taal)	245
Tekening 10: 31 januari 1993, no. 4 (Collectie Jeannet Richel)	247
Tekening 11: 20 januari 1993, no. 3 (Collectie Jeannet Richel)	250
Tekening 12: 3 februari 1993, no. 5 (Collectie Jeannet Richel)	251
Tekening 13: Twee Baphomet-voorstellingen, 1993 (Richel- collection, MWM)	253
Object 1: Fallusbeeld (Richel-collection, MWM)	255
Object 2: Het falluskruis (Richel-collection, MWM)	258
Object 3: Baphomet (Richel-collection, MWM)	259
Manuscript: vermoedelijk rond de jaren tachtig (Collectie Martine Richel)	262
Epiloog	268
De Richel-collectie	269
Conclusie	274
Dankwoord	279
Bibliografie	282
Geraadpleegde archieven	285
Illustratieverantwoording	286
Index	287

INLEIDING

Er hing geen prettige sfeer in de bovenwoning op de Hoogstraat 176 te Schiedam tijdens de winter en het vroege voorjaar van 1925. Jeanne Richel – Coolegem, hoogzwanger van haar zesde kind, had veel moeite om te kunnen aarden in deze woning die zich boven een klokkenmakerij bevond. Als het mooi weer was, kon je de klokkenmaker achter in de tuin zien zitten werken, daar had hij meer licht, maar binnenshuis hing een bedrukte sfeer, alsof er een aanwezigheid was met weinig goede bedoelingen. Het leek te maken te hebben met het achterhuis, dat met een lange gang aan de woning van de familie Richel verbonden was. De zwangerschap was zwaar, dus bood Jeanne's zuster Annie Coolegem aan om te blijven logeren zodat zij met de vier kinderen kon helpen. De kinderen, in de leeftijd van negen jaar tot vier jaar, waren lief, ondeugend maar toch ook gehoorzaam. Ze speelden graag in de lege kamers en zolder van het achterhuis, iets wat Jeanne in het geheel niet zinde. Haar man, Willem Richel, werkte in Den Haag, als Boekhouder bij de bakkersfabriek Lensvelt-Nicola. Willem bracht een royaal maandsalaris naar huis, maar maakte ook lange tot zeer lange dagen. Soms kwam het voor dat Willem niet voor elf uur 's avonds de deur binnenwandelde. Voor Jeanne een beproeving, want zij was er heilig van overtuigd dat het huis aan de Hoogstraat niet alleen door het gezin gedeeld werd: er woonde nog iets anders.

Zo wilde het gebeuren dat zij aan de keukentafel aardappelen zat te schillen en zij uit haar ooghoeken een verschijning waarnam die naar haar zat te staren. Als zij direct keek, leek er niets aan de hand, maar eenmaal haar blik afgewend openbaarde de verschijning zich weer in haar perifere zicht. Het was een verschijning met een slechte aura. Het wilde iets van haar, en Jeanne riep dan snel één van de kinderen of, als zij thuis was, haar zuster, zodat ze niet alleen was. Samen konden ze dat ding wel het hoofd kunnen bieden. Maar dat was niet de enige keer. Op een avond, terwijl de kinderen allemaal op bed

lagen en Annie uit dansen was in Rotterdam, hoorde Jeanne voetstappen op de trap naar boven. Voor de deur hielden ze stil. Willem was thuis. Maar er volgde geen geluid van een sleutel die in het sleutelgat werd gestoken, het bleef stil. Met de zwangere buik waggelt Jeanne naar de deur, opende hem om vervolgens niemand te zien staan. Er waren geen andere huurders in het pand, zij waren de enige bewoners boven de klokkenmaker. Ook dit incident stond niet op zichzelf. Op een ochtend kwam Annie de keuken binnen om te constateren dat de kinderen op het raam hadden gekliederd en riep ze alle vier, de zussen Miep en Tiny en de jongens Wim en Theo. Tante Annie was streng, maar rechtvaardig. De kinderen mochten opbiechten wie die nare dwerg, want zo zag het eruit, op dat raam getekend had. De kinderen keken naar de dwerg, maar niemand van hen had het op zijn of haar geweten. Het was overigens ook een hele nare dwerg, met een bijzonder kwaadaardige gezichtsuitdrukking. Hoe meer Annie ernaar keek, des te ongemakkelijker zij zich begon te voelen. Jeanne had haar wel eens verteld over een vreemde aanwezigheid in het huis, maar ze had dat nooit echt serieus genomen. Met een doekje probeerde zij de dwerg weg te poetsen, maar hoe hard zij ook wreef, de tekening verdween niet van het raam. En omdat zij zich moest uitrekken om te kunnen poetsen, wist ze instinctief ook wel dat de kinderen dit niet gedaan hadden. Dus gaf ze hen maar een knuffel en liet ze weer spelen. Juichend renden de Richel-kinderen naar de lange gang die naar het lege achterhuis ging, om daar weer verstopperijtje te spelen. Jeanne wilde het liever niet, maar zij was de enige in huis die de aanwezigheid van het kwaadaardige iets opmerkte. Daar kwam verandering in.

Op de avond van 21 april 1925 had Jeanne het te kwaad. Het was de hele tijd rumoerig geweest in het achterhuis, en buiten gierde een behoorlijk zware storm. Klapperende ramen en deuren in het achterhuis hielden haar uit haar slaap. Annie, die weer was gaan dansen in Rotterdam, kwam rond tien uur terug in Schiedam en trof haar zuster bevend aan bij de keukentafel. Er was iets in het achterhuis, maar Annie dacht aan de wind, en wandelde de lange gang in om de ramen en deuren te sluiten. Enkele minuten later kwam ze lijkbleek terug. Er was 'iets' in dat achterhuis, en ze moesten zo snel

mogelijk uit dat huis vandaan! De enige horde die genomen moest worden, was Willem, die was veel te nuchter voor dat soort zaken. Annie wist daar wel wat op. Zo rond elf uur hoorden zij de sleutel in het sleutelgat, en Willem kwam opgewekt binnenlopen. Annie vroeg op haar meest onschuldige manier aan haar zwager om in het achterhuis even de ramen te sluiten. Willem, de beroerdste niet, wandelde de lange gang in naar het achterhuis. Veel verder kwam hij niet. Nadat Willem enige verbaasde kreten had geslaakt, kwam ook hij lijkleek terug in de keuken. Er werd tegen hem aangeduwd door iets onzichtbaars, en het had ook nog aan zijn haar getrokken. Niet wetende waarmee hij te maken had, riep hij dat ze er zo snel mogelijk vandaan moesten. De volgende ochtend, 22 april 1925, ging Willem niet naar zijn werk, maar naar Rotterdam om te zien waar hij een huis kon huren. Het eerste huis dat hij vond, aan de Zaagmolenstraat 62b, had een sigarenzaak op de begane grond, en dat leek Willem een uitgelezen pand om naar toe te verhuizen. Willem was een groot liefhebber van sigaren, en zij hadden vaker een sigarenzaak gerund om extra inkomsten te genereren. Hij sloot snel de huurovereenkomst, en ging vervolgens een verhuishwagen huren. Om vier uur 's middags stond de verhuishwagen voor de Hoogstraat 176 in Schiedam, niets was ingepakt, alles werd zo in de verhuishwagen gegooid, en vertrok vervolgens naar de Zaagmolenstraat in Rotterdam. Te midden tussen alle rommel in huis begon Jeanne weeën te krijgen, en diezelfde avond werd het kind nog geboren. Een mager, bleek jongetje, dat de naam Robertus Laurentius¹ Richel zou krijgen. Ze noemden hem Bob.²

Binnen de familie Richel was dit een regelmatig terugkerend verhaal en het heeft tussen sommige familieleden wel onenigheid veroorzaakt of dit werkelijk zo heeft plaatsgevonden. De meer nuchtere tak zocht de oorzaak in het huis (funderingsproblemen) of zelfs in de gezondheid van Jeanne (zwangerschapspsychose), maar anderen waren er heilig van overtuigd dat er iets bovennatuurlijks heeft plaatsgevonden. Het moest natuurlijk gezegd worden dat een dergelijke gebeurtenis vijftig jaar later anders verteld werd dan het

¹ Privé collectie Martine Richel, doopceel Robertus Laurentius Richel, gedateerd 22 april 1925

² Het schriftje van Miep Richel, in het privé-archief van Jeannet Richel

feitelijk plaatsvond. Details worden toegevoegd, details wat aangedikt, want van een storm was op 21 april 1925 geen sprake: het weerbericht van die dag luidde dat de matige noordoostelijk tot noordwestelijke wind zelfs zou *afnemen*.³ Het had toch een enorme invloed op het leven van Bob Laurentius Richel, katholiek opgevoed maar met het bovennatuurlijke deurtje altijd op een kier. Het bleek de basis voor een levenslange interesse in het occulte, niet alleen het *historisch* occulte zoals grimoires van Agrippa, Paracelsus of van een later datum de Hermetic Order of the Golden Dawn en het Theosofisch Genootschap van H.P. Blavatsky, maar ook het *litteraire* occulte van auteurs als Robert W. Chambers, Edgar Allen Poe, Gustav Meyrink of Arturo Perez-Reverte, het *artistieke* occulte zoals voorgesteld in schilderijen van moderne kunstenaars uit het surrealisme of symbolisme en het *persoonlijke* occulte zoals hij zou ervaren met zijn schoonvader J.H.W. Eldermans. Deze levenslange fascinatie had zijn wortels in de jeugd van Bob en leefde na zijn overlijden verder in de *Richel-collection* van het *Museum of Witchcraft and Magic* in Boscastle, Verenigd Koninkrijk. Dat was het moment dat de wereld hoorde van Bob Richel, en ik had nooit de indruk dat Bob het erg zou vinden om na zijn dood 'ontdekt' te worden. Hij was een bescheiden man, soms bij het verlegene af en hield er niet van om in het openbaar te spreken. Tijdens zijn exposities in de jaren zeventig en tachtig van de Twintigste eeuw was hij op de opening aanwezig, maar het liefste ging hij zo snel mogelijk weg. Hij hield er niet van om over zijn werk te spreken of om geprezen te worden over de kwaliteit, waar trouwens meerdere kunstenaars last van hadden. Hoewel die kunstenaars hier overheen groeiden, heeft Bob dat nooit voor elkaar gekregen. Voor zijn kunstenaarscarrière zou het een doodssteek worden, als je wilde opvallen dan moest je er volledig voor gaan. Zijn verzameling ging na zijn overlijden naar de staande expositie van het *Museum of Witchcraft* (de toevoeging *and Magic* is er pas sinds 2013) en vanaf dat moment werd het internationaal opgemerkt:

³ Rotterdamsch Nieuwsblad, 21 april 1925

[...] the world's finest collection of ritual sex magic artefacts.⁴

Fiona Candlin vermeldde Bob's legaat in haar boek *Micromuseology. An Analysis of Small Independent Museums*.⁵ De verzameling kwam onder de aandacht van een aantal bekende mensen in het 'occulte wereldje', zoals Ronald Hutton, Amado Crowley en Prof. Dr. Wouter Hanegraaff van de Universiteit van Amsterdam. Hoewel de collectie voor het grootste deel bestond uit werken van zijn schoonvader, verhuisden een aantal originele werken van Bob mee naar Boscastle. De gehele collectie werd onderwerp van een *Mutus Liber* van Daniel Schulke, gepubliceerd in 2010 onder de titel *The Occult Reliquary* (Three hands Press, Richmond Vista). Niet alle aandacht was positief. In het Sterzoeker blog zijn twee artikelen verschenen over de Richel-collectie waarin Bob als een 'bescheten man' zonder 'eigen wil' werd geportretteerd. Sinds 2017 had dit blog niets nieuws meer gepubliceerd maar deze artikelen staan nog steeds online, en er zijn genoeg dwazen die alles geloven wat op het internet geschreven staat. De informatievoorziening was er dan ook naar: over Bob Richel was nog niet veel onderzoek verschenen, alles wat tot op heden gepubliceerd was, ging over J.H.W. Eldermans.

Niet dat Bob daar geen vrede mee had. Hij aanbad zijn schoonvader tot aan het punt van verafgoding. Gedurende de jaren tachtig was hij bezig om een boek over Eldermans uitgegeven te krijgen, en uiteindelijk verscheen dat ook: *Kabouters zien? Anders Kijken* van Henriëtte Gorter, en zes tekeningen van alruinwortels kwamen in een boekje van Greet Büchner, *Heksenkruiden*, terecht. Het was niet genoeg. Aan wie Bob ook schreef, al was het een uitgeverij van griezelverhalen, een onderzoeker van de Tsjechische schrijver Gustav Meyrink, een historicus uit Rotterdam of Rien Poortvliet zelf, hij wilde altijd graag spreken over zijn schoonvader. Hij hield van de schaduw die deze man over hem wierp, omdat hij zelf het voetstuk creëerde waar zijn schoonvader op stond. Als Eldermans daarvan af zou vallen, zou het beeld erger versplinteren dan Bob kon verdragen.

⁴ Philip Carr-Gomm & Richard Heygate, *The Book of English Magic*, Hodder & Stoughton Ltd, London, 2014, p 201

⁵ Bloomsbury, London, 2016, p 94

Zijn bestaan viel in het niet bij dat van zijn schoonvader, die alle aandacht opeiste, zelfs na zijn overlijden. Bob hield ervan hem die aandacht te geven. Het was dan ook gerechtvaardigd om te onderzoeken wie Bob Richel *zelf* eigenlijk was.

De Richel-collection is enkele malen op serieuze wijze onderzocht. In 2003 kwam een Nederlandse studente de voormalige directeur van het Museum of Witchcraft (and Magic), Graham King, te hulp in verband met de vele pagina's in de papieren collectie die in het Nederlands geschreven waren, en om te helpen met het opzetten van een database voor de collectie. Deze studente, Tessel Bauduin, schonk enige aandacht aan Bob, maar haar focus lag toch echt op Eldermans. In haar scriptie sprak zij van de *Richel-Eldermans collection*. Een andere scriptie, gepubliceerd in 2009, welke zich richtte op de vergelijking van Eldermans' werk en *The Hobbit* van J.R.R. Tolkien, schonk ook enige aandacht aan Bob, en voornamelijk aan zijn rol in het verhaal. Wat overal ondergesneeuwd raakte is dat er in de eerste plaats geen Richel-collection zou zijn als er geen Bob Richel was. Bauduin merkte wel op dat Bob een 'accomplished surrealist himself'⁶ was. In de Richel-collection bevinden zich enkele tekeningen van Bob, maar het merendeel bevond zich nog altijd in de privécollecties van zijn familieleden. En als je deze werken beschouwde, dan kon je niet om Bob's artistiekeit heen, het feit dat hij *kunst* maakte, in tegenstelling tot zijn schoonvader, die een begenadigd tekenaar was, maar meer een *kopiist* dan een *kunstenaar*. Bob speelde graag met betekenislagen, en vaak ontstonden deze betekenislagen tijdens het scheppingsproces. Bob nam een vel papier en begon op een bepaalde plaats te *pointilleren*, nog niet bewust welke voorstelling hieruit tevoorschijn kwam. De tekening onthulde zich als het ware wanneer het van zijn bewustzijn losraakte en naar het papier werd vertaald, als ware het een *monologue intérieur* in afbeelding. Er was dus een museumcollectie die zijn naam droeg, een enorm oeuvre aan tekeningen en sculpturen, waarom werd er dan geen aandacht aan deze man besteedt?

⁶ Tessel Bauduin, *Sex magic, Liebeszauber and other Abracadabra*, Uitgeverij Stella Maris, Amsterdam, 2004, p 19

Dan zijn we aangekomen bij het onderwerp van dit boek. In dit boek wilde ik mij toeleggen op vier belangrijke vragen. De eerste over zijn *leven*: wie was Bob Richel, waar kwam hij vandaan, waar woonde hij, wat deed hij voor de kost, wat waren zijn idealen, zijn dromen, zijn angsten? De tweede vraag borduurde hier een beetje op voort, maar gaat dieper in op Bob's passies: was hij een *occultist*, een *verzamelaar* of een *kunstenaar*? De derde vraag richtte zich op de *Richel-collection*: was dat een verzameling die Bob tijdens zijn leven heeft aangelegd, of was hij er later in zijn leven mee begonnen? Gedeeltelijk is deze vraag al aan bod gekomen in mijn boek *The Silent Listener. The Life and Works of J.H.W. Eldermans* (Londen, Troy Books, 2018) en voor een uitgebreide beschrijving kan ik u hoofdstuk 5 van dit boek aanbevelen. De vierde en laatste vraag richtte zich op zijn *kunst*, en daarbij moeten we ons realiseren dat Bob naast tekeningen ook sculpturen in hout en klei vervaardigde, maar ook samen met zijn tweede vrouw Louise werkte aan een zogenaamde *mise-en-scène* uit het leven van Nicolas Flamel, waarvoor Bob grotendeels de inrichting vervaardigde, en Louise de pop heeft gemaakt. Verder heeft Bob een gooi gedaan naar het schrijven van poëzie, en kon hij behoorlijk creatief zijn in het bedenken van scenario's die vaak voorzien waren van absurde humor, en waarin hij soms zelf ook een bijrolletje speelde. Bob was ook creatief als *briefschrijver*, en kon de situatie vaak zodanig draaien dat het positief leek, terwijl de omstandigheden waaronder hij schreef wel eens schrijnend konden zijn.

Dit boek gaat voornamelijk over Bob zelf. Zijn onderlinge relaties met zijn ouders, broers en zusters zullen hierin voetnoten zijn. Ook zijn kinderen zullen we niet uitgebreid gaan behandelen. Zijn echtgenotes zullen wel degelijk een rol spelen, maar ook hierin is Bob leidend. In aparte hoofdstukken zullen we ook uitgebreid ingaan op zijn kunst, vaak ook omdat het een weerspiegeling vormt van Bob's innerlijk leven. Eveneens zullen Bob's arbeidsbetrekkingen niet in detail worden besproken, veelal omdat gegevens daarover niet toegankelijk zijn. Er waren ook gebeurtenissen in Bob's leven waarin ik een meer speculatieve houding moest aannemen omdat er geen beschikbaar bronmateriaal voor gevonden werd. Ik kon wel afleiden uit enkele andere bronnen wat zich mogelijk heeft afgespeeld.

Bob's relatie met zijn schoonfamilie werd wat uitgebreider besproken, juist omdat zijn schoonvader een zeer indringende invloed op Bob's leven had. Of dit boek de goedkeuring van Bob had kunnen wegdragen, zal ik nooit te weten komen. Hij is al twintig jaar niet meer onder ons, maar ik hoop dat, mocht er een hiernamaals bestaan, hij toch dat typische Richel-glimlachje op zijn gezicht zal toveren als hij het resultaat van mijn werk onder ogen zou krijgen.

1 De grote tovenaars in Amsterdam

1925 – 1945

Willem Richel werd als Wilhelmus Martinus Maria Richel geboren op 11 oktober 1879, de oudste zoon van Carel Theodorus Bartholomeus Richel en Catharina Moerbeek. Hij kreeg een goede opleiding en erfde ook nog eens de verhuislust van zijn ouders die gedurende hun leven op meerdere adressen in Amsterdam woonden. Op elk adres werd wel één van hun tien kinderen geboren.⁷ In de jaren tien van de Twintigste Eeuw kreeg Willem een betrekking in Den Haag als boekhouder van de bakkerijfabriek Lensvelt-Nicola. Hij besloot om een huis te zoeken in Rotterdam waar hij op 9 april 1912 op de Coolsingel 53 neerstreek, en reisde dagelijks met de trein naar zijn werk. Ook in Den Haag, maar afkomstig uit een heel andere streek van het land, werkte een naaister genaamd Adriana Maria Francisca Coolegem (Jeanne). Zij was op 10 september 1890 in Venlo geboren als de oudste dochter van beroepsmusicus Theodorus Franciscus Coolegem en Anna Maria Laurentia Bartels. Op 28 maart 1912 was zij in Den Haag aangekomen en ontmoette daar de elf jaar oudere Willem. Op 3 november 1913 kondigden zij hun huwelijk aan dat op 25 november 1913 werd voltrokken in Venlo. Het echtpaar ging daarna in Rotterdam wonen, gevolgd door de Coolegem familie, met wie zij nauwe banden onderhielden. Het bleek een vruchtbaar huwelijk te zijn: op 16 juni 1914 werd Maria Carolina geboren, zij werd Miep genoemd. Op 5 januari 1916 volgde een tweede dochter, Laurentia Theodora, maar dit kindje overleed na drie weken. Een jaar later, op 16 maart 1917 zag Hubertina Leonarda (Tiny) het levenslicht. Het uitbreiden van de kinderschaar had tot gevolg dat er regelmatig verhuisd moest worden, en daarvoor bestond een bijzonder procedé. Het huis moest ‘goed voelen’ voor Jeanne, ook al was het een kast van een huis, een slecht gevoel resulteerde niet in het ondertekenen van een

⁷ Stadsarchief Amsterdam, bevolkingsregister

huurovereenkomst. Vaak was een sigarenwinkel die aan het pand verbonden was, een reden om het te huren. Willem was groot liefhebber van sigaren, en de extra inkomsten uit zo'n sigarenwinkel waren meer dan welkom. Voor Jeanne werd de sigarenwinkel op den duur een last, omdat zij ook voor de kinderen moest zorgen, en het gezin werd op 9 augustus 1919 uitgebreid met zoon Wilhelmus Joannes Theodorus (Wim) en op 4 juni 1921 volgde Theodorus Agnes (Theo). Hierna volgde Bob, en op 8 december 1927 volgde na een loodzware bevalling nog een zusje Anna Theodora (Anneke). Jeanne kon wel rekenen op hulp van haar familie. Zo pasten de tantes Mia, Annie, Aggie en Lo vaak op hun nichtjes en neefjes, maar kwam oom Theo vaak helpen met de kinderen in bad stoppen. Grootvader Theo kwam ook regelmatig helpen, maar leek vaak niets van zijn kleinkinderen te willen weten, en hij kon daarnaast nog eens schelden als een bootwerker, wat de kinderen leuk vonden om te imiteren. De Richel-kinderen waren dol op hun grootmoeder Annie, die hen vaak verhalen vertelde in Venloos accent, waarbij één kind op schoot mocht, en de rest om haar voeten zaten om met rode oren van de spanning naar Annie's verhalen te luisteren.

Problemenkind

Bob maakte een onstuimige start in de wereld. Hij was een bleek, mager jongetje dat zeer slecht at en leed aan nachtmerries, die door zijn ouders en familie werden toegeschreven aan de gebeurtenissen rond zijn geboorte. Bob werd vaak de frisse lucht ingestuurd met zijn zus Miep, die met de jongen uit wandelen ging in de vele parkjes langs De Rotte die Rotterdam doorstroomde. De stad was een waar paradijs voor een jongen om in op te groeien. Het had vele bioscopen, winkelstraten, een dierentuin en uiteraard delen waar je als kind niet mocht komen, maar wat wel een onweerstaanbare aantrekkingskracht had: de havens. Voor Bob was dat in de eerste jaren van zijn leven nog van weinig belang, de gedragingen van de jongen baarden zijn ouders zorgen. Ze woonden op dat moment op de Ackersdijkstraat boven een sigarenwinkel, en Bob bleek de voorliefde voor sigaren van zijn vader te hebben geërfd. Niet dat de kleuter ze rookte, maar hij at er wel graag stukjes van, resulterend in de vondst

van enige afgekloven sigaren op plaatsen waar de kleine bengel bij kon. Zo kon het niet langer, de huisarts moest zich eens over Bob's gezondheid uitspreken. Na enige onderzoeken bleek Bob lichamelijk niets te mankeren, het zou wel eens kunnen liggen aan de drukte van de stad, en de remedie daarvoor was om de jongen een paar weken naar het platteland te sturen. De keuze viel op Nunspeet, wat in het geheel geen vreemde keuze was: veel Rotterdammers verpoosden graag in dit Veluwse dorpje, de Rotterdamse Bank had in 1928 zelfs een vakantiepark daar laten bouwen voor haar werknemers, en havenbaronnen als Anton Kröller en Daniël George van Beuningen hadden grote lappen grond gekocht waar zij hun villa's op bouwden. De vermogende handelaar François Adriaan Molijn verhuisde zelfs vanuit Rotterdam naar Nunspeet en richtte daar de Veluvine verffabriek op. Kortom: Nunspeet was een modieuze keuze in de jaren twintig. Volgens Miep's jeugdherinneringen ging Bob 'aansterken bij een boer', maar het is logischer dat Bob naar één van de vele kinderherstellingsoorden en vakantiekolonies ging, waarvan het Boschhuys aan het Groenelaantje één van de bekendste was. Na enkele weken in de frisse lucht van bos en heide te hebben vertoefd, en met enig opvoedkundig 'geweld' geleerd te eten wat de pot schaft, kwam Bob thuis als een totaal ander kind: kleur op de wangen, en geen sigaren meer.

Bob ging naar school in de Veurstraat te Rotterdam, waar zich de Hendrik Backer Diaconieschool bevond, op een steenworp afstand van de Sint Hildegardiskerk waar hij was gedoopt. Kleine Bob moest wel helemaal naar binnen gebracht worden en in zijn bankje worden gezet, want als je hem alleen naar binnen liet gaan, dan wandelde hij via de achterdeur weer naar buiten. School had zijn uitdagingen voor Bob. Niet dat er veel schoolresultaten bewaard zijn gebleven. Het in het Rotterdamse Stadsarchief bewaarde leerlingenbestand van de Hendrik Backerschool uit de jaren twintig en dertig ontbrak geheel, er was nog wel een brief van zijn schoolmeester uit 1939 waarin Willem en Jeanne werden gefeliciteerd met Bob's overgaan naar de zesde klas. Hij was toen al veertien jaar oud. Toch was de meester lovend over zijn pupil:

Bob is over! Het heeft draad gekost en moeite en.... Plezier. Een aangename, aardige jongen, voor wie geen moeite te veel was. Met veel plezier heb ik dit extra werk voor hem gedaan.⁸

Het was niet moeilijk om voor te stellen waarom Bob een beetje moeite met leren had: met zijn fantasie was weinig mis. In de vele tekeningen die zijn overgebleven uit zijn jeugd zien we glorieuze veldslagen tussen machines en dinosaurusachtige wezens bereden door kleine mensjes, Bob 'ontdekte' in zijn fantasiewereld nieuwe dinosaurussoorten als de *Hydiosaurus* en *Boiësauros*, hij beleefde avonturen met *Rob van de Canadese Bereden Politie*, ongetwijfeld geïnspireerd door de stuiverromans van *Nick Carter* die door de Richel-kinderen gretig verslonden werden en was zijn fantasiewereld bevolkt door monsters afkomstig van Mars, door wetenschappers in hun laboratoria, door heldhaftige strijders die voor het vaderland stierven en zelfs tempels met vreemde symbolen en verborgen gezichten. Die rijke fantasie van Bob was zijn zuster Miep ook al opgevallen:

Bob was en bleef 'n min kereltje toen hij nog lang niet op school was zat hij al te tekenen. Vreemde figuren en monsters maakte hij.⁹

Uit een doorhaling viel op te maken dat Bob toen nog maar drie jaar oud was.

Hillegersberg

Bob's meest dierbare kindertijd speelde zich af in Hillegersberg, een buurtschap ten noorden van de stad Rotterdam. Hier hadden zijn broers en hij een 'bende' genaamd *De Zwarte Hand*, naar de verhalen van Pietje Bell, geschreven door Chris van Abkoude. Voor de kinderen extra herkenbaar omdat de avonturen van Pietje zich afspeelden in Rotterdam. De bende bestond, naast de broers Richel, uit leider Simon

⁸ Privé collectie Jeannet Richel, brief van Meester van Leeuwen aan Willem en Jeanne Richel, Rotterdam, 21 juli 1939

⁹ Privé collectie Jeannet Richel, Schriftje met jeugdherinneringen van Miep Richel, geschreven rond 1970

Kikkert, de gebroeders Kannegieter en de gebroeders Kunnen. Hun activiteiten bestonden goeddeels uit het bouwen van hutten, het stoken van vuurtjes waarboven aardappels gepoft werden met breipennen die ze allen uit hun moeders keuken hadden gegapt, het bespieden van vrijende paartjes die in het gras van het Land van Allen en het Land van Hoboken zich veilig waanden en uiteraard het bevechten van andere bendes in de buurt. Tijdens die vechtpartijtjes kreeg Bob vaak op zijn donder omdat hij de kleinste was. Anderzijds kon Bob erg hard rennen, dus als een vechtpartij op de agenda stond, bijvoorbeeld met de kampers langs de Dorpsstraat, dan rende Bob naar het dorp om versterkingen te regelen.

De familie woonde aan de Gerard Scholtenstraat 35b¹⁰ in een vrij groot huis. Miep woonde intussen zelfstandig, maar kwam geregeld thuis om op haar jongere broers en zusje te passen. Bob trok er ook wel eens alleen op uit om de stad en omgeving te verkennen, één van zijn avonturen klonk het best in zijn eigen woorden:

Op een van mijn vele zwerftochten door het oude Rotterdam vond ik op de Kipstraat een 2e hands boekwinkel waarin ik tussen de geëxposeerde boeken in de etalage een boekje zag liggen dat mijn aandacht trok – de poel der zonde- een zedengeschiedenis uit Parijs. Op de titel op de kaft bevond zich ook de afbeelding van een weelderige vrouw met een paar enorme witte dijen. Het geheel maakte een wat smoezelige indruk, maar dat was voor een nieuwsgierig jongetje geen bezwaar. Ik stapte de winkel binnen om mij dit boekwerk aan te schaffen en vroeg aan de winkelier wat het kostte. De man kwam vanachter de toonbank vandaan. Nee, niet om het boekje uit de etalage te pakken i.p. daarvan greep hij mij bij mijn oor kneep daar flink in, gaf er een kwartslag aan zodat mijn hoofd scheef kwam te staan bracht mij naar de deur en met een duw na tuimelde ik weer de straat op, zonder boekje echter wel met een blauw oor. Ik voelde mij zeer gegriefd en heel kwaad. Dat een handelaar zijn klanten zo behandelde kon ik mij niet voorstellen. Op een veilige afstand schold ik hem verrot o.a. met een door mij geliefd en populair scheldwoord in R'dam -Lul de behanger- Maar dat maakte op de grijnzende schavuit in de deuropening niet zoveel indruk. Met een slap hangend staart(je) tussen de benen droop ik af. [sic]¹¹

Het was niet allemaal kommer en kwel in Bob's jeugd. Hij had in zijn slaapkamer een eigen verzameling die hij zijn 'museum' noemde. Miep Richel herinnerde zich deze verzameling nog:

¹⁰ Stadsarchief Rotterdam, bevolkingsregister

¹¹ Privé collectie Jeannet Richel, 'Schrijfsels' van Bob Richel, ongedateerd.

Bob leefde z'n leventje op z'n kamer. Hij had er 'n verzameling van allerlei dingen, kevers en andere griezels, doodskopies van vogels en wat al niet meer, teveel om het nog precies te weten. Het was er nooit rommelig, alles lag keurig bij elkaar met naam en vindplaats. Hij was altijd buiten aan het zoeken en wroeten in de grond. Ik meen dat z'n geliefde plaatsje was, bij 'n holle boom aan de Rotte. Een keer had hij 'n paarden kop half verteerd en vergaan mee naar huis genomen, maar die mocht hij niet houden: 't stonk als de hel.¹²

Voordat Bob begon met zijn 'natuurhistorische' verzameling, vond hij regelmatig scherven maar kocht hij deze ook wel eens bij een rommelwinkeltje voor vijf cent. Een van de scherven zou van een 'oeroud' schoteltje afkomstig zijn, maar zijn moeder liet hem lachend een schotel van haar nieuwe servies zien, dat exact hetzelfde motief bleek te hebben. Bob besepte zich dat hij niet voor archeoloog in de wieg gelegd was, maar een toevallige vondst achter de kast tijdens de voorjaars schoonmaak bracht Bob op zijn 'natuurhistorische' collectie:

Mijn eerste collectiestuk was een totaal uitgedroogde muis die mijn moeder bij de grote schoonmaak achter een kast vond. Wat er verder met die muis is gebeurd kan ik mij niet meer herinneren. Maar de liefde voor de natuur was gelegd, en jaren later toen wij in Hillegersberg woonden en ik dus ouder was geworden begon ik weer opnieuw te verzamelen. Veel schelpen, zeesterren en wat vogelkoppen die ik in de duinen van Hoek van Holland had gevonden. Soms mooi verbleekt door de zon, andere met nog wat huidresten. Mijn moeder vond dat ze stonken, mij deerde dat niet.[sic]¹³

Bob's verzameling werd al snel uitgebreid met vondsten gedaan in een verlaten kerkhofje langs de Dorpsstraat in Hillegersberg maar verder dan vingerkootjes en een halswervel kwam hij niet. De grote vondst, een schedel of een ribbenkast, bleef helaas buiten bereik. Het pronkstuk van zijn verzameling was een vinger met vier kootjes, wat door Bob voorzien werd van een kaartje waarop de tekst *Dode vinger van een vampier* prijkte. Daarmee was niet iedereen het eens:

Een schoolvriendje, die nadat hij de toegangsprijs had betaald (?) de vinger aan een nauwgezet onderzoek onderwierp twijfelde sterk aan de authenticiteit van de vierdelige vinger. Volgens zijn bewering had ik er gewoon een kootje extra bij gelegd en een verhaaltje bij verzonnen. Voorwaar, een Sherlock Holmes in den dop. Hij

¹² Privé collectie Jeannet Richel, Schriftje met jeugdherinneringen van Miep Richel, geschreven rond 1970

¹³ Privé collectie Jeannet Richel, 'Schrijfsels' van Bob Richel, ongedateerd.

toonde zich nogal nieuwsgierig hoe ik aan die kootjes was gekomen, natuurlijk heb ik hem dat niet verteld want dat was een groot geheim. Hij wilde ook zijn geld terug hebben. Gelukkig was mijn oudere broer Wim thuis, die sinds de oprichting van mijn museum de aanstelling had gekregen als portier en als uitsmijter en in die functie, tot zijn grote genoegen, deze mondige en lastige knaap de straat opsodemieteerde. [sic]¹⁴

Hillegersberg, en dan voornamelijk het deel langs de Bergse Plas, zou zich in Bob's geheugen griffen als het land van zijn jeugd. De geur van de geteerde steigers verankerden zich in Bob's herinnering als de geur van een gelukkige jeugd, met de liefste moeder die hij zich kon wensen.

De Heilige Masturbatius

De Rooms-Katholieke opvoeding van de Richel-kinderen hield in dat er ook verplichtingen waren die in de kerk werden vervuld. De jongens waren van tijd tot tijd misdienaar, en er waren sterke aanwijzingen dat de pastoor zich niet heel gepast heeft gedragen richting zijn pupillen. In Bob's nalatenschap waren enige aanwijzingen te vinden. In een mapje met jeugdherinneringen haalde hij een citaat aan van Simon Carmiggelt: *tucht moet er zijn, ook ontucht*, waar Bob aan toevoegde: *mijnheer pastoor was het daar roerend mee eens*.¹⁵ Op zich was dat nog geen 'smoking gun', maar Bob begon op den duur tekeningen te maken van een monsterlijke bisschopfiguur die hij *De Heilige Masturbatius* of *Sint Masturbatius* noemde. De Heilige Masturbatius, met zijn krankzinnige blik, zijn tong ver uitgestoken en zijn erectie tevoorschijn piepend uit zijn priestergewaad, hield een fallussymbool vast en had een kleinere, hermafrodiete figuur naast hem zitten.¹⁶ En Bob tekende Masturbatius niet éénmaal, maar maakte er een hele serie van. Bob's ervaringen zijn niet te toetsen aan het werk van de Commissie Deetman die in de jaren tien van de éénentwintigste eeuw onderzoek deed naar misbruikzaken in de katholieke kerk. Hun archieven gaan terug tot 1945. Een in 2010 verschenen studie van journalist Joep Dohmen, *Vrome zondaars. Misbruik in de Rooms-Katholieke Kerk* (NRC boeken, zonder plaats)

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Zie het laatste hoofdstuk over Bob's kunstwerken.

kan één en ander verduidelijken. De Rooms-Katholieke kerk hield er niet van om misbruikzaken over te dragen aan de wereldlijke autoriteiten. Dohmen noemde het *de cultuur van zwijgen*. Hij beschreef ook hoe de Kerk met misbruikgevallen omging. Zo was daar ‘Pastoor Harry’ die in Maastricht een misdienaar misbruikte. Dohmen beschreef hoe de Kerk dit voorval ‘oploste’:

Pastoor Harry legde in oktober 1987 zijn ambt neer, na druk vanuit het bisdom. Om ‘gezondheidsredenen’, luidde de officiële lezing. De vaste schare gelovigen rond het Onze-Lieve-Vrouweplein wist beter. Het was echter ook voor hen een verrassing dat bisschop Jo Gijssen de pastoor meteen benoemde in Banholt, een kleine parochie buiten de stad. Dat werd niet begrepen, want ook daar liepen toch misdienaars rond?¹⁷

In dit licht gezien is de volgende geschiedenis merkwaardig te noemen. De pastoor van de Hildegardiskerk was pastoor J.J.M. van Vastenhoven, die op 2 december 1871 te Haarlem werd geboren. In 1897 werd hij tot priester gewijd en was enige tijd werkzaam in Wateringen en Amsterdam, waar hij in 1910 jubilaris was. In 1913 werd Van Vastenhoven benoemd tot bouwpastoor van de Parochie van de Heilige Familie te Rotterdam, en moest hij van de houten Hildegardiskerk een mooie stenen variant laten bouwen. Na de voltooiing van de Hildegardiskerk bleef Van Vastenhoven aan als pastoor. Hij bekleedde deze functie tot 1936, tot hij plotseling werd overgeplaatst naar Zoeterwoude¹⁸. Bob was toen elf jaar oud. Van Vastenhoven werd opgevolgd door pastoor A.P.C. Konijn. Er werd vermoed dat de pastoor zich niet aan de kinderen vergreep, maar zichzelf wel in hun aanwezigheid masturbeerde, waardoor Bob allerlei katholieke hoogwaardigheidsbekleders en heiligen ging zien als ‘de Heilige Masturbatius’. Helaas bleek het niet mogelijk dit met zekerheid vast te stellen, de gegevens van de commissie Deetman reikten tot 1945, en misbruik van Bob zou plaatsgevonden hebben vóór 1936. Het was wel tekenend dat het Bisdom Rotterdam en de Parochie van de Heilige Familie allesbehalve meewerkend waren.

¹⁷ Joep Dohmen, *Vrome zondaars. Misbruik in de Rooms-Katholieke Kerk*, NRC Boeken, zonder plaats, 2010, p 91

¹⁸ Leidse Courant, 22 juni 1936

De Tweede Wereldoorlog

Het was de familie Richel niet ontgaan dat er in de jaren dertig grote veranderingen in Europa plaatsvonden. Op 2 april 1936 verlieten zij Hillegersberg om op de Agniesestraat 142a neer te strijken. Drie jaar daarvoor waren de nationaalsocialisten in Duitsland aan de macht gekomen, maar ook in Nederland bleek er een nationaalsocialistische beweging te bestaan:

De laatste tijd zag je ook mannen in zwarte uniformen lopen, muziek voorop, en daar liepen ze achter met rare strakke passen. "Och, dat zijn N.S.B.'ers, laat ze lopen, ze doen geen kwaad". Maar dat hebben we wel ondervonden in latere jaren.¹⁹

Hoeveel kwaad ze konden doen bewezen hun Duitse geloofsgenoten, die na een niet-aanvalsverdrag toch de aanval inzetten op Nederland in de vroege ochtend van 10 mei 1940. De Duitsers hadden drie punten waarop ze Nederland binnenvielen: ter hoogte van Hengelo, ter hoogte van Arnhem en ter hoogte van Venlo. Den Haag, als regeringszetel, Amsterdam, als hoofdstad en Rotterdam als grootste Nederlandse havenstad moesten ook zo snel mogelijk onder Duitse controle komen te staan, en daartoe werden paratroepen ingezet. Hoewel in Rotterdam slechts een klein onderdeel van de landmacht gestationeerd was, bleken er ook mariniers gelegerd, die snel de bruggen over de Maas terug veroverden. De gevechten tussen de Duitse Wehrmacht en de Nederlandse landmacht trokken bekijks, waarschijnlijk ook van de broers Richel, maar al snel werd de situatie gevaarlijker, en gingen Rotterdammers ertoe over om matrassen aan de ramen te zetten tegen verdwaalde kogels. Op 14 mei 1940 dwongen de Duitsers de Nederlanders tot overgave. De Nederlandse overheid was nog niet genegen zich zo makkelijk bij de toestand neer te leggen, dus kwam het dreigement om Rotterdam te bombarderen, en als er verder geen gehoor aan gegeven zou worden zouden grote steden als Den Haag, Utrecht en Amsterdam hetzelfde lot beschoren zijn. Nederland stemde in, zolang de aanval op Rotterdam afgeblazen zou worden. De bommenwerpers waren echter al opgestegen, en

¹⁹ Privé collectie Jeannet Richel, Schriftje met jeugdherinneringen van Miep Richel, geschreven rond 1970

ondanks pogingen om de vliegtuigen om te laten keren en zelfs twee seinkogels werden afgevuurd, lieten de vliegtuigen hun bommenlast vallen op de stad. De Agniesestraat lag precies op het pad van het bommentapijt. Bob omschreef het zelf als volgt:

In mei 1940 zijn wij hier door de Duitse barbaren uit gebombardeerd. Wij zijn toen gevlucht naar Hillegersberg en vonden toen een leegstaande woning in de Ridderspoorstraat waar wij +/- 1 ½ jaar nog hebben gewoond. Daarna de grote sprong gewaagd en verhuisd naar Amsterdam.²⁰

De 'vlucht' leek mee te vallen: de familie Richel registreerde zich pas op 27 juni 1940 op de Ridderspoorstraat 48a in Hillegersberg, en op 7 september 1940 stonden ze ingeschreven op de Pieter van der Doesstraat 45^{II} in Amsterdam. Na het bombardement op Rotterdam kwam een hulpprogramma vanuit Amsterdam op gang dat voedsel en melk naar de getroffen havenstad bracht, maar Amsterdam stelde ook voor om de getroffen Rotterdamse bevolking op te nemen, en onder de drieduizend Rotterdammers die zich naar de hoofdstad begaven, bevonden zich ook de Richels. Vader Willem bleef in Rotterdam achter, waar hij verbleef in het klooster van de Orde der Minderbroeders van Antonius van Padua en vandaaruit naar Den Haag reisde voor zijn werk. In de weekends kwam hij naar Amsterdam, als de financiën en de tijd het toelieten. Hij schreef met regelmaat dikke brieven naar zijn vrouw en kinderen. Van 25 september 1940 is een brief bewaard gebleven waarin Willem aan zijn zoon Bob het volgende schreef:

Beste bob. Hoe gaat het op school leer je goed, hoe gaat het met de padvinderij heb je nog bij een afdeling verkenners aangesloten. Denk er om kijk goed uit je doppen. Niet alleen op straat maar ook de mensen, denk er om er zijn veel slechte mensen op de wereld. Wees voorzichtig en omzichtig altijd opgepast altijd actief, altijd voorzichtig. Is je museum goed overgekomen, heb je al een goede vriend, ik maak het hier goed en hoop ook op 12 oct een stevige poot te drukken. Zaterdag 12 oct hoop ik dus te komen. Zal trachten vroeg te kom +/- 4 uur. Nu Bob leer maar goed. Met een stevige poot. Je Old Boy. [sic]²¹

²⁰ Privé collectie Jeannet Richel, 'Schrijfsels' van Bob Richel, ongedateerd.

²¹ Privé collectie Jeannet Richel, Brieven familie, Brief van Willem Richel aan zijn gezin, 25 september 1940

Bob ging naar de ULO in Amsterdam, en vermoedelijk de Rooms Katholieke Mariaschool aan de Admiraal de Ruyterweg. ULO stond voor *Uitgebreid Lager Onderwijs*, ook wel in de volksmond *MULO* genoemd (*Meer uitgebreid lager onderwijs*), de voorloper van de latere MAVO. We weten dat hij maar twee jaar op de ULO heeft gezeten, en toevalligerwijs werd de Rooms Katholieke Mariaschool in 1942 gevorderd door de Duitsers. Voordat de Duitsers het gebouw helemaal ingepikt hadden, wist het schoolbestuur nog wat materialen te redden, en brachten ze de leerlingen onder op andere scholen in Amsterdam. Bob had het wel gezien, en besloot een baan te gaan zoeken. Onderwijl was de familie weer verhuisd, een jubileum, want het was de vijftiengste verhuizing. Op 7 juli 1941 namen zij hun intrek in de Witte de Withstraat 107¹.

Zoals gezegd ging Bob een baan zoeken, en hij vond op 8 september 1941 een baan bij kantoorboekhandel A.J. Nuss aan de Reguliersbreestraat. Hier zou hij werkzaam zijn tot 12 september 1942.²² Tussendoor probeerde hij nog een opleidingswerkplek in Artis te krijgen als diervorzorger. Helaas voor Bob was hij daar al twee jaar te oud voor. Op 22 augustus 1942 ontving hij de afwijzing van de directeur Dr. Armand Louis Jean Sunier. Er was geen vacature, en als die er al zou zijn, zou die naar een vijftienjarige kandidaat gaan. Bob was inmiddels 17 jaar.²³ Door niet bij de pakken neer te zitten, wist Bob toch een baantje te vinden als kantoorbediende bij beurskantoor en hypotheeker Van Harpen en Everts aan het Damrak. In september 1942 trad hij in dienst en bleef werken tot 31 december 1943. Hij vertrok met een tevredenheidsbetuiging waarin hij een betrouwbare en eerlijke jongeman werd genoemd.²⁴ Het was ook niet het geval dat Bob weg wilde bij Van Harpen en Everts. Hij *moest* weg, vanwege een verplichting jegens de Nederlandsche Arbeidsdienst (NAD), hoewel hij

²² Privécollectie Rob van Leeuwen en Hanneke Richel, kladversie van een sollicitatiebrief voor Orkestbode, Amsterdam, 10 januari 1952

²³ Privécollectie Jeannet Richel: brief van Dr. A.L.J. Sunier van Dierentuin Artis, gedateerd op 24 augustus 1942

²⁴ Ibid.: tevredenheidsbetuiging Van Harpen en Everts, gedateerd 31 december 1943

later zou beweren dat het was wegens zijn deelname aan het 'ondergronds verzet'²⁵.

Kamp Bleijenbeek

In 1940 richtte de door de bezetter ingestelde overheid de *Nederlandsche Opbouwdienst* op, mede als afvloeieregeling voor Nederlandse militairen, maar er gingen vanuit Duitsland al geluiden op dat dit zou worden samengevoegd met de *Reichsarbeitsdienst*, het doel was om van militairen 'arbeidsmannen' te maken. Al reeds vier maanden na de oprichting van de Opbouwdienst werd de *Nederlandsche Arbeidsdienst* (NAD) ingesteld. In eerste instantie was deelname aan de NAD nog op vrijwillige basis, en werden er 1024 aanmeldingsbureaus opgericht waar mensen zich konden aanmelden. Het liep niet storm, sterker nog: het animo onder de Nederlandse bevolking was laag. Vermoedelijk was het 'politiek onderricht' waarbij men moest 'erkennen dat het nationaal-socialisme de ordenende macht in Europa zal zijn'²⁶ een beletsel. Het leidde ertoe dat de Arbeidsdienstplicht op 1 januari 1942 voor elke Nederlander van 18 jaar tot 40 jaar werd ingesteld. Bob, in 1943 achttien jaar oud geworden, zou zich moeten melden voor deze dienstplicht. Er waren twee momenten van aanmelden in het jaar: het *Januarlager* en het *Julilager*. De dienstplicht kende een aantal doeleinden: dagelijks werk, maar ook lichamelijke opvoeding, exercitie, het verklaren van het parool en een gesproken dagblad. Het was uitdrukkelijk verboden om gedrukte media te lezen. Verder kreeg men onderricht in folklore, feesten en plechtigheden (zingen), dienstonderricht en 'inwendige dienst'.²⁷ Eer, tucht en kameraadschap waren de grondbeginselen van de nationaalsocialistische levensbeschouwing. De mannen werden als 'maakbaar' beschouwd, de commandant diende als 'opvoeder' op te treden. Hij moest gehoorzaamheid adwingen door inboezemen van gezag, vertrouwen en genegenheid. De werkzaamheden bestonden

²⁵ Privécollectie Rob van Leeuwen en Hanneke Richel, kladversie van een sollicitatiebrief voor Orkestbode, Amsterdam, 10 januari 1952

²⁶ Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, Archief 99, Nederlandse Opbouwdienst en de Nederlandse Arbeidsdienst, inv. no. 148

²⁷ Ibid.